

Олена Бетлій

ІСТОРИК НА ПОЗОВАХ ІЗ ПРОСТОРОМ, АБО ЧИ МОЖЛИВА СИНХРОНІЗОВАНА ІСТОРІЯ?

(Роздуми над статтею: Антон Котенко. *Повернення простору* // УГО. Вип. 15. К., 2010. С. 45–60)

Писати історикові про простір та просторові уявлення якоїсь групи чи окремого індивіда сьогодні непросто з багатьох причин, і на кількох з-поміж них я далі зупинюся. По-перше, дискусії про простір неодмінно зачіпають низку підтем (як-от: «нація та націоналізм», «ідентичність», «пам’ять», «модерне місто», «геополітика»), вивчення кожної з яких має розпрацьовані методологічні засади та розлогі бібліографії. Це означає, що історик мусить чітко усвідомити напрям свого дослідження та його мікро- чи макрорівні, адаптувавши випрацювану соціологами, філософами, літературознавцями, психологами, урбаністами тощо методологію. По-друге, те, що відомо історикові про організацію простору досліджуваної ним доби, не завжди збігається з тим, як бачили-відчували-переживали цей простір носії уявлень про нього. Відтак, існує черговий ризик – потрапити в пастику теоретичних моделей, слідування яким може викривити інформацію джерел, а отже, привести до певної «штучності» дослідницького тексту.

Ці суперечності, серед іншого, добре уточнено в дискусіях істориків дипломатії і теоретиків міжнародних відносин, де історики називали теоретиків ілюзіоністами, що маніпулюють емпіричним матеріалом, а ті, свою чергою, кваліфікували істориків як хробаків, що вивчають забальзамоване минуле, вишкрябуючи якомога більше даних, але не вміючи їх впорядкувати за браком відповідної методології. Також доброю ілюстрацією до цієї проблеми буде критика підходів Мішеля Фуко. Для прикладу, Жак Леонард, дослідник істо-

рії французької медицини XIX ст., в есеї «Історик і філософія» (1980 р.) уподібнив Фуко до «варварського рицаря», який «промчав галопом ... через історичні терени, необережно відмовляючись у своїх історіях про в'язниці, медицину, лікарні від уважного та педантичного дослідження»¹. Обидва наведені приклади яскраво показують, наскільки складно знайти рівновагу між теоретичними конструкціями – неуникненно штучними й накиненими стосовно реальності – та врахуванням специфіки концептуалізованої у такий спосіб дійсності.

Повертаючись до простору, нагадаю, що він є окремою науковою цариною, де за об'єкт вивчення служить саме простір, а не час. Про це у 1970-х рр. писав соціолог та філософ Анрі Лефевр, розмірковуючи про формулювання теорії, котра би поєднала різнорівневі «поля», себто площини дослідження простору: 1) фізичну, де увага має зосереджуватися на природі й космосі; 2) ментальну, де йтиметься про логічні узагальнення (метафізичні репрезентації простору); 3) суспільну – як площину соціальної практики². Під цим кутом зору минуле постає не як історія людства, а як історія простору, через який ми прочитуємо соціальну діяльність людей. Концепти такого підходу можна відносно легко застосувати у власних дослідженнях, якщо історик добре у них разбереться. Перший крок до цього в українській історичній науці був зроблений Антоном Котенком у попередньому числі УГО (вип. 15).

Автор здійснив спробу вперше долучини читача до дискусій про простір, які точаться у західній наукі вже не перше десятиліття. Його есей «Повернення простору» вартоє уваги кожного дослідника, зацікавленого у практичному застосуванні принципу міждисциплінарності, однак, як і будь-яка піонерська робота, він викликає певні критичні рефлексії.

---

¹ Див. відповідно: Jonsson Ch., Hall M. *Essence of Diplomacy*. New York, 2005. P. 7–23. O'Brien P. *Michel Foucault's History of Culture // The New Cultural History* / Ed. by Lynn Hunt. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1989. P. 29–31.

² Lefebvre H. *The Production of Space*. Oxford, 1991. P. 11.

Антон Котенко намагається у безлічі згаданих ним праць на-
мацати ознаки «просторового повороту», представити їх чита-
чеві й обговорити те, наскільки сучасні історики (у тому чис-
лі адепти анонсованої ним, але так і не проаналізованої «нової
просторової історії»³) уписалися до цього «повороту». За-
вдання не з легких, але можливе до виконання, коли взятися за
нього «з голови». Це означає – просто охарактеризувати праці
тих, кого можна вписати у проблемне поле, окреслене межами
«просторового повороту»⁴, а далі розглянути роботи, що були
створені вже після запровадження у науковий обіг цього по-
няття представниками інших соціальних наук, і простежити,
під впливом яких саме теорій кристалізувалася практика того
чи іншого автора, що звертався до простору⁵. Іншими словами

---

³ Так, Едварда Соджа названо автором поняття «просторовий поворот», натомість «представники історичного цеху», які заявляють про свою приналежність до «нової просторової історії», залишаються в есеї анонімними (пор. с. 45, 52).

⁴ Наприклад, кожен, хто цікавиться даною темою, очікував би прочитати в есеї рефлексії з приводу збірника статей «*The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*» (Ed. by Barmey Warf, Santa Arias. Routledge, 2009), або ж аналіз статей іншого збірника, згаданого в одній із приміток есею, «*Spatial Turn: das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*» (Hrgb. von Jörg Döring, Tristan Thielmann. Bielefeld, 2008). На жаль, у тексті Антона Котенка цього не запропоновано. Принагідно згадаю і новіше (2011 р.) видання «*The Dictionary of Human Geography*» (Ed. by Derek Gregory, Ron Johnston, Geraldine Pratt, Michael Watts, Sarah Whatmore), де у розлогій статті «Географія» зафіксовано основний перебіг дискусій про простір і пояснено, звідки узявся «просторовий поворот»; дотичною до теми також є стаття «Географічна уява».

⁵ Автор пише: «Як і у випадку з „просторовим поворотом”, я не знайшов багато прикладів осмислення „нової просторової історії” представниками історичного цеху» (с. 52), але з його тексту неможливо зрозуміти, чому так сталося. Незрозуміло також, чому він обмежився ранніми публікаціями Марка Бейсіна і не зазирнув до опублікованої 2010 р. за його редакції збірки статей «*Space, Place, and Power in Modern Russia. Essays in the New Spatial History*» (Ed. by Mark Bassin, Christopher Ely, Melissa K. Stockdale).

ми, проаналізувати сучасні дискусії про простір. У такому випадку згадане Котенком у вступній частині есею двадцятиріччя дискусій щодо «просторового повороту» (с. 45) було би виправданим, а того чи того історика можна було би й справді вписати (або не вписати) у цей-от «поворот».

Автор, натомість, розглядає лише одну, давнішу, з-поміж таких праць («*Постмодерні географії*» Едварда Соджі 1989 р., с. 49–50), а також нещодавно – «*У просторі прочитуємо час*» Карла Шльогеля 2003 р. (с. 62), причому генези підходів не простежує. Натомість згадано безліч написаних ще починаючи від 1970-х текстів, у назві яких або вжите слово «простір», або проблематика стосується просторових уявлень. Відтак, «просторовий поворот» в есеї залишається, по суті, без пояснення, адже в інакшому випадку його аналітична частина мала би починатися не з відсылки до простору як «універсальної філософської категорії», а з розрізnenня поміж географією та хорографією, місцем та простором, ландшафтом і просторовістю тощо. Таким чином, праця Антона Котенка, поза сумнівом – солідно ознайомленого з даною проблематикою, є радше реферуванням змісту прочитаних книжок, аніж викладом інструментарію «просторового повороту». Тут читач, на жаль, не знайде інформації ані про те, що вкладається у це поняття, ані про те, в який спосіб із ним співвідноситься сьогодні «нова просторова історія».

Насамкінець, віддаючи належне пionерському характерові есею Антона Котенка, зауважу похибки автора в точності наведених інформацій. Для прикладу зупинюся на згадках про Едварда Саїда, якого в есеї названо «арабоамериканським істориком» (с. 46). Насправді ж Едвард Саїд був ким завгодно – переконаним палестинцем, інтелектуалом, професором літератури, критиком, класиком постколоніальної теорії..., але не істориком. На мою думку, така поверховість в ознайомленні з біографією та дослідженнями поглядів Саїда призводить до хибного у своїй однозначності окреслення його впливу на Ларі Вульфа та Марію Тодорову, до чого я далі повернуся. У згаданій поверховості, гадаю, коріниться ще одна помилка Антона Котенка – акцентований

пошук «просторовості» в «*Орієнталізмі*» Саїда (пор. с. 49), хоч насправді простір як такий ніколи Едварда Саїда не цікавив. Його царина – це ідеї, уявлення (зокрема, і про простір), але не сам простір. І якщо він використовує слово «простір» в «*Орієнталізмі*» (згадки на 9 сторінках), то не в теоретичному, а в практичному значенні – наприклад, «географічний простір Орієнту»⁶.

Утім, попри зазначені вади, слід визнати, що есей Антона Котенка вже самою своєю появою запроваджує простір до проблемного поля історичних досліджень в Україні, а відтак – провокує подальші дискусії. Свій внесок до них я спробую зробити далі, продовживши діалог із текстом Котенка та запропонувавши власне бачення того, як історикові розібралися у розмаїтті підходів, за допомоги яких вивчається простір⁷.

* * *

Аналіз праць, у яких прямо чи опосередковано йдеться про простір, розпочнувід 1970-х рр., чому не приділено уваги в есей Антона Котенка. Наголос на періоді неминуче провадить до контексту – розквіту постмодерністської філософії з її проблематизацією дійсності та перетворенням будь-якого простору на текст, який можна дешифрувати у безліч способів (звідси потенційна множинність значень простору). В основі написаних у ті роки досліджень лежить дискурсивний аналіз з його увагою до мови як знакової системи – метод, який завдяки Мішелю Фуко став опорою студій про політику та суспільство. Теоретична мова текстів Фуко допо-

---

⁶ Said E. W. *Orientalism*. New York, 1994. P. 211; 393.

⁷ Цей нарис є першим текстовим оформленням моїх міркувань про дослідження простору, якими я досі ділилася зі своїми студентами – слухачами читаного мною в Києво-Могилянській академії курсу «Ментальні мапи європейського простору: погляд ХХ ст.» (2008–2010 рр.), а також з учасниками семінару ReSET «Методологія історії» (2008–2009) і конференції Міжнародної асоціації гуманітаріїв у Львові (жовтень 2010 р.), яким хотіла б висловити глибоку вдячність за критичні зауважки, слушні запитання і поради.

магає пояснити щонайменше два найбільш знакових процеси доби: деколонізацію (із продовженням домінування Заходу над Сходом) та подальшу урбанізацію (з особливим наголосом на витворених містом подіях – наприклад, у випадку Парижа 1968 р.); те й друге тісно переплітається зі способом мислення про простір.

Саме в цьому контексті з'являються згадані в есеї Антона Котенка дві знакові праці, котрі до сьогодні впливають на ті наративи, у яких представники різних дисциплін описують простір. Мова про новаторську монографію палестинця, професора англійської та порівняльної літератур Колумбійського університету Едварда Саїда «*Орієнталізм*» (1978 р.) та грунтовну теоретичну працю Анрі Лефевра «*Виробництво простору*» (1974 р.). Але треба пам'ятати, що обидвох авторів цікавив не простір як такий, а влада й способи її впливу: якщо Саїд послідовно конструює західний стиль домінування та використання влади над Орієнтом («майже європейським винаходом»), то Лефевр, граючись із тонкощами змістів понять «знання простору» та «простір знання», намагається довести слушність своєї тези про те, що будь-який простір може бути розкодованим, коли сприймати його як соціальний продукт і, відповідно, брати до уваги те, що кожне суспільство має властивий лише йому простір. Ці дві книжки запропонували орієнтири, використані іншими науковцями у працях, які можна умовно поділити на дві групи: 1) символічна географія; 2) просторософія.

Символічну географію представлено працями, які за методологією близькі до книжки Едварда Саїда «*Орієнталізм*». Сюди з повною підставою можна віднести:

1) монографію американського історика Ларі Вулфа «*Винайдення Східної Європи: Мана цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*» (1994 р.), хоч обговорюючи її не варто забувати, що концепція дослідження сформувалася під впливом політичних подій того часу – оксамитного завершення Холодної війни;

2) монографію ірландського дослідника Джерарда Деланті «*Винаходячи Європу: ідея, ідентичність, дійсність*»

(1995 р.): ця праця, у якій ідеться про Європу як культурний конструкт, є найменш знатною в Україні – можливо, тому, що українських теренів автор не заторкує;

3) монографію болгарського історика Марії Тодорової «Уявляючи Балкани» (1997 р.): її було написано в ситуації своєрідної політичної ізоляції балканських країн, виключених у 1990-х із центральноєвропейського простору та позбавлених шансу на швидкий вступ до ЄС;

4) книжку норвезького міжнародника Івера Ноймана «Використання „Іншого“: Образи Сходу у формуванні європейських ідентичностей» (1998 р.): унікальною прикметою цієї праці є її теоретичне підґрунтя – перевірка придатності постструктуралістських та конструктивістських теорій у студіях про ідентичність та зasadничу для неї дихотомію «Свій»/«Чужий».

У цих та інших, не згаданих тут, дослідженнях не йдеться ані про повне відтворення, ані про наслідування моделі, апробованої в «Орієнталізмі» Саїда, як це поверхово констатує Антон Котенко (с. 46–47). Навпаки, значну частину теоретичних розмірковувань Марія Тодорова, наприклад, присвячує критиці Саїда та розмежуванню феноменів «орієнталізму» й «балканізму». Коректніше було б говорити про діалогічність обох текстів і водночас про їхню типологічну близькість, а також про успішність застосованого в них дискурсивного аналізу до вивчення масиву джерел, які містять у собі судження про простір. Натомість заслугою Саїда, поза сумнівом, стало те, що він чи не вперше застосував дискурс домінування у роботі, присвяченій вивченю просторових конструктів.

Зі сказаного випливає важливе питання, на яке, очевидно, наразі немає однозначної відповіді, а саме: наскільки оригінальними можуть бути подальші праці, написані за цією схемою, адже всі вони відштовхуються від політичної дійсності та шукають у минулому її витоків і пояснень. Але в будь-якому разі кожний, хто захотів би написати власне дослідження у рамках підходу, запропонованого Саїдом, Вулфом, Деланті, Тодоровою та ін., може скористатися з визна-

чення, яке дав цьому підходові угорський науковець Петер Краштев:

Спрощуючи, ми можемо говорити, що символічна географія [а у випадку згаданих авторів мова саме про неї. – О.Б.] базується на тій точці зору, що, окрім фізичного, існує ще й уявне членування заселеної людством частини світу. На відміну від фізичного членування, символічне змінюється зі зміною історичних періодів та, відповідно, наділяє певними характеристиками ті чи інші географічні регіони⁸.

Просторософією я умовно називаю розглянуті далі підходи, що витворюють фундамент «просторового повороту» і базуються значною мірою на доробку Анрі Лефевра, до чиїх поглядів варто ще раз повернутися детальніше. На думку французького дослідника, простір – це поле для розкодування і прочитання, яке проводиться відповідно до історичних періодів – носіїв специфічних кодів, на основі яких відбувалося «виробництво простору». Тезу про соціально сконструйований простір успішно використали теоретики-урбаністи (найбільш знаними послідовниками Лефевра є американці Девід Харві та Едвард Соджа), а відтак, із розумінням «просторового повороту» все гаразд саме в урбаністів, у чиї праці це поняття вплітається органічно. Бракує Лефевра натомість у дослідженнях істориків, що відзначив і Антон Котенко (с. 52). Але бракує не тому, що історики не здатні «втілити Лефеврові ідеї», а тому що теоретизування Лефевра (як і решту теорій) складно пристосувати до емпіричного матеріалу, яким оперує історик.

Це не означає, що ідеї Лефевра позбавлені вартості для істориків. Вони, як і багато інших філософських чи теоретичних праць, здатні підштовхнути до глибшого пізнання явищ суспільного життя. Наприклад, спираючись на концепцію Лефевра про простір як продукт соціального вироб-

---

⁸ Krasztes P. *The Danube: From the Core Towards the Periphery?* // Reinventing Europe – portal – режим доступу: <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/215/1/19> – відвідано 29.05.2011

ництва, можна проаналізувати механізми організації простору через державний контроль, розміщення зон проживання, виробництва, торгівлі тощо. Можна також дослідити, як формується залежність між центром і периферією, світовими стратегіями та мережею торговельних і економічних стосунків у світі (цікаві приклади наводить сам Лефевр: про петретворення індустріальною Європою Середземномор'я на регіон для власного дозвілля⁹; або інший приклад – про боротьбу буржуазії з аристократами, яка змінила міську структуру Парижа в середині XIX ст.). Таким чином, уявивши на озброєння пропозиції Лефевра, історик може «відчитати» простір через розташування у ньому об'єктів, конструкція яких вже сама по собі є носієм уявлень відповідної спільноти про простір, а відтак – реконструювати суспільні стосунки на основі притаманного відповідному суспільству способу виробництва.

Постулюючи потребу в окремій науці про простір, Лефевр наголошує на тому, що вона має включати історію простору. А це вже розмова про те, як взаємодіють простори репрезентацій і репрезентації простору різних часових періодів; пор., наприклад, такі міркування Лефевра:

Подумайте про середньовічний простір: з одного боку, це простір магічно-релігійної репрезентації, з пеклом внизу, Богом вгорі на небесах та світським світом поміж ними. Та це не перешкоджало створенню репрезентацій простору (конструюванню перших мап, знанню навігаторів, купців та піратів) Середземномор'я як центру світу¹⁰.

Як уже згадувалося, концепції Лефевра вплинули на розвиток міських студій (зрештою, й сам дослідник ішов до ширших розмірковувань про простір через феномен модерного міста). З огляду на це, кожному, хто береться за вивчення міського простору, неминуче доведеться зануритися

---

⁹ Lefebvre H. *State, Space, World: Selected Essays*. Minnesota, 2009. P. 190.

¹⁰ Там само. С. 229.

в лабірінт думок французького соціолога. Не оминути цього й звертаючись до постмодерних теорій історії, адже разом із Лефевром доведеться поламати голову над тим, як, досліджуючи простір, зробити об'єктом студій саме його, а не час. Наскільки крихкою є теоретична поверхня таких розмірковувань, показують, наприклад, дослідницька біографія німецького історика Карла Шльогеля та дискусія, що розгорнулася 2007 р. на сторінках «*Rethinking History*» довкола статті Філіпа Етінгтона про просторову теорію історії¹¹. Обидвох цих науковців я також пропоную зарахувати до того напрямку досліджень простору, який умовно називаю «просторософією».

Про змагання з простором Карла Шльогеля, мабуть, краще за його досі не помічену в Україні монографію «У просторі ми читаємо час» (2003 р.)¹² говорити текст доповіді «Історія заволодіває місцем – проблеми топографічно чутливої історіографії»¹³. Це своєрідна сповідь дослідника про еволюцію його думок та зміну підходів у вивчені простору. Як і у випадку з Анрі Лефевром, бачимо тут, як зацікавлення містом (для Шльогеля – це історичні пласти Москви, інтелігенція Петербурга та російська еміграція в Берліні) провадить до глибших дискусій про співвідношення часу та простору в наративі про простір. Шльогель обґруntовано доводить, що час домінує над простором та місцем у більшості історичних праць, і пропонує поєднати історіографію («динамічний серіал») з географією («зафікований у мапах статич-

---

¹¹ Ethington Ph. J. *Placing the Past: «Groundwork» for a Spatial Theory of History* // *Rethinking History*. Vol. 11, no 4, December 2007. P. 465–493

¹² Schlögel K. *Im Raume lesen wir die Zeit: Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*. München, 2003.

¹³ Schlogel K. «*History Takes Place*» – *Problems of a Topographically Sensitive Historiography*. Paper presented at the seminar «Why People like to live in Cities», organized by the Netherlands Organization for Scientific research (NWO). The Hague, 10th November 2009 – режим доступу: <http://www.studentencorps.com/urbansciencesdenhaag/Karl%20Schlogel%20Den%20Haag%202009.pdf> – відвідано 29.05.2011.

ний простір»). Успішність такого підходу він вбачає у праці Фернана Броделя про Середземномор'я, а водночас підкреслює вплив, який справили на його погляди та концепції простору німецьких теоретиків, географів, соціологів і філософів від Гумбольдта до Беньяміна. Перебуваючи найбільше під впливом Беньяміна та його концепції фланерства, Шльогель вважає себе послідовником цієї старої, перерваної з політичних причин у 1945 р., німецької школи досліджень, інтелектуальну традицію якої він тепер відроджує. Потребу переосмислення простору історик обґруntовує викликами сучасного світу («нашого світу»), який трансформувався на очах після подій 1989 та 2001 рр. У міркуваннях про свою найновішу книгу «*Teror i mrія. Москва 1937*» Шльогель зізнається, що не зміг застосувати в дослідженні постати уявного фланера, проведеного віртуальними шляхами по Москві (трактований ним у дусі «хронотопу» Михаїла Бахтіна). Теорія Беньяміна виявилася непридатною для Москви 1937 р., де кожний фланер мав компаньйона – «людину НКВД». Відтак, Шльогелю таки довелося «повернутися до послідовності подій... до часу», аби переконатися, що історія є сумою випадковостей та збігів обставин, а це означає, що «ми маємо знайти елементи, моменти, в яких історичні процеси *take[s] place and take[s] shape*»¹⁴. Тож, як підсумовує німецький історик, спроба поєднати час із простором (створити «наратив одночасності») завершилася для нього зверненням до теорії монтажу та консталіції Сергія Ейзенштейна.

Іншим прикладом історіософського осмислення взаємостосунків часу і простору є міркування дослідника з університету Південної Каліфорнії Філіпа Етінгтона. У своїй статті він не тільки намагається надати просторового виміру минулому й підважити «темпоральність» історичних досліджень, але й долучиться до дискусій про простір, що їх ведуть географи, антропологи та соціологи, починаючи від Анрі Лефевра. За головний аргумент Етінгтону служить думка про те, що:

---

¹⁴ Там само. С. 14.

Минуле не може існувати у часі – лише в просторі. Історії, які репрезентують минуле, репрезентують місця (топоси) людської діяльності. Тож історія є не «зміною в часі», як твердить кліше, а зміною крізь простір, тому знання про минуле є картографічним буквально: розташування місця історії індексується відповідно до координат часопростору¹⁵.

Топос, отже, на думку Етінгтона, руйнує час. Відтак, нам пропонують погодитися з тим, що правдиве розуміння історії можливе лише через аналіз простору, бо, з одного боку, всі події є локалізованими, а з другого – у момент зіткнення подій з простором власне їй відбувається «творення» відповідного місця, і така діалогічність є ключем до розуміння минулого.

Як це можна зреалізувати на практиці? Тут варто йти за іншими роботами Етінгтона. Одна з них – це спроба показати Лос-Анджелес¹⁶ в історичних пластиах, поданих картографічно за визначеними періодами, і через ці пласти скласти уявлення про те, як змінювалося планування міста. Якщо ми хочемо зрозуміти логіку взаємодії населення певної території з простором, яке воно посідає, то ця пропозиція, безперечно, має свою евристичну вартість. Наприклад, застосувавши підхід Етінгтона, можна розщепити мапу сучасного Києва на кілька нашаруваних одна на одну мап: середньовічний Київ (з маркерами Софія – Кирилівська церква – Лавра), ранньомодерний (та сама мапа з будівлями пізнішої доби), модерний (Хрешчатик, університетська дільниця, робітничі квартали Шулявки тощо). Ризику припустити, що за такого застосування доробок Етінгтона збігатиметься із візуалізованою теорією Лефевра про соціально сконструйований простір.

У тому, що моя гіпотеза є слушною, переконує інший каліфорнійський проект, який реалізується нині у Стенфорді – «Spatial history». Зупинюся на ньому детальніше. Про його методологічні засади можна довідатися з представлення директора проекту Річарда Вайта «Що таке просторова історія?»: згід-

---

¹⁵ Ethington P. *Placing the Past*. P. 466.

¹⁶ Ідеється про проект hypersities: <http://hypercities.com/blog/tag/ethington/>

но з ним, ідеться про «частину більшого просторового повороту в історії». Його особливість полягає, насамперед, у тому, що реалізація передбачає участь представників різних дисциплін – географів, інформатиків, фахівців з візуалізації, яка є важливим фокусом проекту. Але найбільше вирізняє цей дослідницький напрямок серед інших «концептуальний фокус на просторі» (а не на часі)¹⁷. Прикладом же того, чим є проголошена на цих за-садах «просторова історія», виступає «графічна презентація взаємозв'язку часу і простору», зображена, наприклад, як лінії залізничних колій, на котрих позначено станції, де зупинявся потяг відповідно до розкладу, а це – ключ до розуміння логіки сконструйованого простору¹⁸.

Ось тут ми, власне, й підходимо до використання в «просторовій історії» концепції Лефєвра про «виробництво простору». Вона лежить в основі цілого проекту і визначає питання, що їх ставлять перед собою дослідники: «Що саме ми маємо на увазі під просторовим досвідом і що конкретно ми вивчаемо? Як просторовий досвід пов'язаний з виробництвом простору? І, нарешті, як конструкуються просторові залежності?»¹⁹. Річард Вайт відповідає на ці питання одним словом – «рух»:

Ми продукуємо і репродукуємо простір через наш рух і рух товарів, які ми транспортуємо, через обіг інформації, якою ми обмінюємося... Просторові залежності створюються рухом людей, рослин, тварин, товарів та інформації²⁰.

Візуалізація руху не зводиться до звичайних карт. Ідеться про використання нових технологій та геоінформаційної системи, що дозволяє графічно передавати просторові дані. Як підsumовує Вайт:

---

¹⁷ White R. *What is Spatial History?* – режим доступу: <http://www.stanford.edu/group/spatialhistory/media/images/publication/what%20is%20spatial%20history%20pub%20020110.pdf> – відвідано 5.06.2011

¹⁸ Там само. С. 1, 4–5.

¹⁹ Там само. С. 3

²⁰ Там само.

Візуалізація та просторова історія не є продуктуванням ілюстрацій або мап, щоб поєднувати речі, які ви винайшли за допомогою інших засобів. Це метод проведення дослідження; він генерує питання, які інакше могли б бути так і не поставлені, він відкриває історичні залежності, які могли б лишитися непоміченими, і він підважує, або підтверджує, історії, на яких ми зводимо наші власні версії минулого²¹.

Підхід, що його застосовують Етінгтон та стенфордські науковці, буде добрим, якщо завданням дослідника є «просіяти» локалізовані об'єкти крізь сито часових пластів і пояснити, як планета перетворилася на множинність топосів, починаючи від печери і закінчуючи сучасними мегаполісами. Однак він виявиться безпорадним, коли дослідник ставитиме за мету глибше осягнути рівень влади, що визначала «зонування» простору. Адже в такому випадку до фокусу уваги мають потрапити повсякдення та просторові практики мешканців, а тут уже не обйтися без наративу, який, уживши теорію Мішеля де Серто, є розповіддю про кроки мешканця міста, через які ми можемо вдихнути життя у простір минулого. Такий підхід повертає час у розмову про *простір*, а отже, збігається із дослідницькою стратегією Шльогеля – розглянути минуле крізь лінзу хронотопу (нерозривного зв'язку просторових та часових стосунків).

З одного боку, робота з хронотопами на рівні композиції історичних текстів може показати, як хронотоп визначає художню цілісність окремого твору в його стосунку до дійсності: для прикладу, хронотоп «дороги» або «чужої країни» (подорожні записи), якщо слідувати за Михаїлом Бахтіним²². З другого боку, коли ми звертаємося до хронотопу, то отримуємо можливість вийти за межі хронологічних таблиць та історичної географії і зосередитися власне на «картині світу»

---

²¹ Там само. С. 6 [підкresлено мною. – О. Б.].

²² Бахтин М. М. *Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике* // Его же. *Вопросы литературы и эстетики*. Москва, 1975.

(яка впливає на поведінку суспільства), якщо вдатися до одного зі стрижневих концептів Аронна Гуревича²³. При цьому варто пам'ятати, що «картина світу» «джерела» та «картина світу» «читача» можуть суттєво різнятися. Так, коли ми говоримо про Європу, то попри те, що розмова ведеться у добу модерності та, відповідно, домінантною є телеологічна модель часу, наше сприйняття буде відмінним, бо від кінця XIX ст. сама культура сприйняття часу стала інакшою, і це змушує брати до уваги «стиснутий» час і простір, зменшений світ. Тож, на мою думку, аналізуючи «механізми», задіяні в «просторософії», ми зможемо глибше зрозуміти уявні конструкти простору та «моделі» простору й часу, що їх продукує «картина світу» конкретної доби. А головне – врівноважити співвідношення простору й часу в історичному наративі, немов у ліхтарі, світло від якого привідкриє досвід людей, зібраних в одному місці водночас.

Отже, під парасолькою «просторософії» можна зібрасти ті тексти, у котрих саме простір фігурує як предмет дослідження. Як бачимо, американські історики вже почали застосовувати просторову теорію Лефевра у своїх студіях та втілювати проекти з візуалізації просторових даних. Це, звісно, вимагає чималої фінансової підтримки, а тому нескладно передбачити, що в українській історичній науці навряд чи скоро дійде до засвоєння досвіду каліфорнійських науковців і до апробації лефеврівської теорії. Перспективнішим, натомість, видається повернення хронотопу в дослідження простору – за умови, що українські історики будуть готовими запозичувати з теорії літератури не тільки тропологію, трансформовану Гейденом Вайтом, але й часопросторову теорію Міхаїла Бахтіна.

Розглянутим вище переліком, зрозуміло, кількість підходів до вивчення простору не обмежується. Обговорю ще один, який, на мою думку, легко застосувати у працях істориків, – дослідження «ментальних мап», найменш «затеоретизоване» у вивчені уявлень про простір. До наукового обігу це поняття було введено американським психологом Едвардом

---

²³ Гуревич А. Категории средневековой культуры. Т. 2: Средневековый хронотоп. Москва, 1999.

Толманом, який 1948 р. опублікував результати своїх тривалих досліджень з біхевіористської психології на підставі лабораторного вивчення просторової поведінки щурів. Учений, серед іншого, писав:

Ми вважаємо, що в процесі пізнання у мозку щура виникає щось на кшталт польової мапи середовища. Ми погодилися з іншою школою, що щур, бігаючи по лабіринту, стає чутливим до стимулів і, нарешті, починає керуватися ними... Ми наполягаємо на тому, що його нервова система є непрогнозовано вибірковою стосовно того, на який із стимулів він відреагує у певний час²⁴.

Наскільки впливовим і мобільним виявилося це поняття, показує сфера його застосування, по-своєму узагальнена наприкінці 1980-х американським географом з університету Південної Кароліни Робертом Ллойдом. Ось його спостереження: психологи, уживаючи це поняття, шукають пояснення когнітивних процесів у мозку людини (кодування, збереження та декодування інформації) у ході її просторових переміщень; картографам воно допомагає зрозуміти задіяні у відчитуванні мап мисленнєві процеси, тобто злагунти механізми перетворення реальної мапи на ментальну та її подальшого збереження в пам'яті, або ж навпаки – пояснити, як мапа, що постала з уяви, вимальовується на папері; географів цікавить, у який спосіб ментальні мапи впливають на ухвалення рішень, а відтак, визначають поведінку людини в просторі (вибір магазину, країни для навчання, місця для відпочинку тощо), тобто йдеться про пояснення мотивів щоденної людської поведінки під час переміщення кожного з нас у просторі²⁵. До цього переліку варто додати пропози-

---

²⁴ Tolman E. C. *Cognitive Maps in Rats and Men* // The Psychological Review. 1948, no 55 (4) – режим доступу: <http://psychclassics.yorku.ca/Tolman/Maps/maps.htm> – відвідано 5.06.2008.

²⁵ Lloyd R. *Cognitive Maps: Encoding and Decoding Information* // Annals of the Association of American Geographers. 1989, Vol. 79, no 1. P. 101.

цю американського урбаніста Кевіна Лінча (1960 р.) стосовно дослідження міста як уявного простору через аналіз ментальних мап міських мешканців²⁶.

Головне, що було зроблено за допомоги даного концепту, – це опис поведінки людини в просторі та пояснення їхньої взаємодії. Прикметним тут є шлях, яким рухалися, насамперед, географи. Ментальна мапа стала фокусом їхньої уваги упродовж 1970-х, коли у кількох важливих напрямках географічних досліджень запанувала психологічна перспектива, актуальнна до сьогодні. Як писав Пітер Гоулд:

Ми знаємо так мало про образи простору – ментальні мапи, які існують у мозкові людини. Ще менше ми знаємо про те, як вони формуються, до якої міри вони індивідуальні або загальні, у який спосіб впливають на, або відбиваються у, рішеннях, які приймає людина²⁷.

Такі роздуми залишаються у центрі уваги дослідників т. зв. людської географії (*human geography*), зосередженої на спробах зрозуміти просторову поведінку людини:

Якщо ми вважаємо, що поведінка у просторі є нашим предметом, то ментальні мапи, у яких людина фіксує уявлення про простір, що її оточує, мають бути ключем до розуміння структур, предметів і процесів праці – слідів, залишених людиною на поверхні землі²⁸.

Водночас географи зарахують до ментальних мап план вулиці, який оприявлюється, коли людина вказує напря-

---

²⁶ Lynch K. *The Image of the City*. Cambridge (Mass.), 1960.

²⁷ Gould P. R. *On Mental Maps* // *Image & Environment: Cognitive Mapping and Spatial Behavior* / Eds. by Roger M. Downs, David Stea. New Jersey: Transaction Publishers, 2005. P. 182. Ця стаття Пітера Гоулда витримала кілька перевидань. Уперше її було опубліковано 1966 р. в: *Michigan Inter-University Community of Mathematical Geographers, Discussion Paper 9*. Згодом вона також увійшла до видання: *Man, Space, and Environment: Concepts in Contemporary Human Geography*. New York: Oxford University Press, 1970. P. 260–282.

²⁸ Там само.

мок руху перехожому, чи мапу як картографічну репрезентацію сприйняття людиною місця тощо²⁹. Географам також належить найчастіше вживана дефініція поняття «ментальна мапа», котру вони окреслюють як абстракцію, що постає в результаті пізнавальних зусиль людини й дозволяє «збирати, організовувати, накопичувати, згадувати інформацію про простір та користуватися нею»³⁰. Адже й справді, для прикладу, коли люди вирішують мігрувати на якісь терени, вони вже мають певне уявлення про них, себто ментальні мапи та обrazy виступають «гідами» таких переміщень. Тож завданням географів стає «увійти» у чийсь світогляд і розглянути його як скарбницю досвіду, переконань та бажань, що можуть бути або колективними, або й суто індивідуальними. Якщо, аби довести свою теорію, психологи мусили зосередитися на фізіології (біохімічній основі) процесу мислення шляхом лабораторних дослідів, то географам довелося провести безліч експериментів із різними групами людей. За добрий приклад можна згадати фокус-групи американських студентів із різних штатів, де їм ставили питання, де б вони хотіли жити після одруження і чому обрали саме той, а не інший штат. У та-кий спосіб вдалося обґрунтувати тезу, згідно з якою переміщення людей у просторі зумовлюється їхнім сприйняттям та оцінюванням. Ще один висновок – людину творить середовище, адже, аналізуючи відповіді студентів, дослідники брали до уваги інформацію про простір, на яку спиралися опитувані. Це, своєю чергою, привернуло увагу до того, як подає відповідну інформацію преса: скажімо, було зауважено, що у «ве-

---

²⁹ Див.: Tuan Yi-Fu. *Images and Mental Maps* // Annals of the Association of American Geographers. 1975. Vol. 65, no. 2. P. 205–213.

³⁰ Цит. за: Murray D., Spencer Chr. *Individual Differences in the Drawing of Cognitive Maps: the Effects of Geographical Mobility, Strength of Mental Imagery and Basic Graphic Ability* // Transactions of the Institute of British Geographers. New Series. 1979. Vol. 4, no. 3. P.385 (пор. також: Шенк Ф. Б. *Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе* // Новое литературное обозрение. Москва, 2001. С. 4). Це визначення належить американським дослідникам просторового мислення – Роджеру Доунзу та Девіду Стеа.

ликих міських» газетах село та сільське населення описується як відмінне від населення міста. Наслідком реалізації даного проекту стало й розуміння поколіннєвої різниці у сприйнятті простору, обумовленої різним змістом інформації³¹ (за аналогією: люди, народжені в Україні 1930 р., будуть інакше сприймати Німеччину, аніж народжені тут у 1990 р.).

Те, що проробили географи, аналізуючи сучасне суспільство, цілком можуть зробити історики, досліджуючи «ментальні мапи» емігрантів, а отже й історію міграцій, або, наприклад, суспільну думку щодо розширення ЄС. Ще однією сферою використання «ментальних мап» як категорії аналізу є зовнішня політика. Тут можна очікувати на без перебільшення сенсаційні відкриття, адже в основі політичних рішень часто лежить уявлення конкретного політика про простір³² – ментальна карта, що відзеркалює його знання, упередження, смаки, фобії тощо. Варто, утім, застерегти, що немає «правильних» чи «неправильних» ментальних мап, бо кожна з них – це відображення індивідуального досвіду людини.

Що ж до словника та практик українських дослідників, то концепт «ментальних мап» тут видається дещо плутаним, бо, схоже, їх було перейнято за посередництвом німецького історика Фрітъофа Шенка, який у своїй статті про конструктування простору в Європі³³ виклав і теорію психолога Едварда Толмана про ментальні (когнітивні) мапи, і висновки географів щодо сконструйованого уявою простору, і загальні, вже згадувані вище, праці про уявні регіони Європи, і не згадані мною дослідження про історичні регіони (наприклад, Середземномор'я Фернана Броделя), хоч їхні автори

---

³¹ Приклади див.: Lloyd R. *Cognitive Maps: Encoding and Decoding Information*. P. 104–110.

³² Про це пише у своїй статті дослідник американської дипломатичної історії А. Генріксон: Henrikson A. *Distance and Foreign Policy: A Political Geography Approach* // International Political Science Review. 2002. Vol. 23, no. 4. P. 437–466.

³³ Шенк Ф. Б. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе // Новое литературное обозрение. Москва, 2001. С. 4–17.

й не уживали поняття «ментальні мапи». Тим часом розрізняти ці підходи вкрай необхідно для контекстуалізації й визначення генеалогії, історіографічного багажу та методологічних зasad відповідних концепцій, аби не вводити в оману читача та, зрештою, не позбавляти дослідників їхньої власної дослідницької генеалогії.

* * *

То як історикові працювати з простором? Очевидно, так, як вчить його власна дисципліна – історія, а вона завжди вимоглива до «правильних» джерел та коректно поставлених їм питань. Сподівається, що запропонована мною систематизація дозволить серед множинності пропозицій обрати ту, яка надихне на власну мандрівку незвіданим вивченням простору. Однак перед тим, як відплисти від берега сфокусованого на часі історіописання, раджу зважити на можливості власної просторової уяви, без якої подорожувати по текстах та віртуальних мапах буде складно. Адже недарма в українській історичній науці описаний вище напрям дослідження подається коротко, але вичерпно Наталією Яковенко під цілком слушною термінологічною парасолькою – «ментальна географія»³⁴ з властивою їй уявною (ментальною) складовою. Бо ж в основі будь-якого руху в просторі лежить насамперед наше про нього уявлення, так само як в основі будь-якого нашого дослідження – чітке розуміння напрямку дослідження, в рамках якого ми працюємо.

---

³⁴ Яковенко Н. *Вступ до історії*. К.: Критика, 2007. С. 218–220.